

„DIE STIMME” – O VOCE BUCOVINEANĂ ÎN ISRAEL

CAROL-ALEXANDRU MOHR

Institutul „Bucovina”, Rădăuți

E-mail: carl@mohr.ro

“Die Stimme” – a Bukovinian Voice in Israel

*(Abstract)**

The publication “Die Stimme” [The Voice], which appeared in German in Tel Aviv between 1944 and 2017, is a valuable corpus for historical and linguistic research. Originally established with the aim of strengthening the cohesion of Jews who had fled from Bukovina to Palestine (Eretz Israel) and to support their integration into the new homeland, it became in time the most important publication of Bukovinian Jews in the world. In this work we want to highlight the fact that Bukovina’s cultural tradition and the German language remained for a long time (after the Holocaust and even after the establishment of the State of Israel, in 1948) essential components of the identity of the Bukovinian Jews everywhere. The corpus is also important for sociological and anthropological research, because it contains information not only about the elites of the Bukovinian Jews, but also about the daily life of simple people, with troubles, nostalgia and small satisfactions.

Keywords: Bukovina, Bukovinian Jews, immigrants, Israel, newspaper, “Die Stimme”, Elias Weinstein, Bukowiner Juden, Czernowitz, Jeckes.

(Rezumat)

Publicația „Die Stimme”, care a apărut în limba germană la Tel Aviv, între anii 1944 și 2017, reprezintă un corpus valoros pentru cercetarea istorică și lingvistică. Înființată inițial cu scopul de a întări coeziunea evreilor care s-au refugiat din Bucovina în Palestina (Eretz Israel) și de a sprijini integrarea acestora în noua patrie, ea a devenit, cu timpul, cea mai importantă publicație a evreilor bucovineni din întreaga lume. În această lucrare dorim să scoatem în evidență faptul că tradiția culturală bucovineană și limba germană au rămas multă vreme (după Holocaust și chiar după înființarea Statului Israel, în 1948) componente esențiale ale identității evreilor bucovineni de pretutindeni. Corpusul este important și pentru cercetarea sociologică și antropologică, deoarece conține informații

* Traducere: Ștefănița-Mihaela Ungureanu.

nu numai despre elitele evreilor bucovineni, ci și despre viața cotidiană a oamenilor simpli, cu necazuri, nostalgii și mici satisfacții.

Cuvinte-cheie: Bucovina, evrei bucovineni, imigranți, Israel, ziar, „Die Stimme”, Elias Weinstein, Cernăuți, Jeckes.

Se naște o nouă „VOCE”

În 13 decembrie 1944, cu prilejul sărbătorii evreiești Hanuka, a apărut, în limba germană, primul număr șapirografiat al foii de știri adresate asociației „Chug Olej Bukowina”, o organizație a evreilor bucovineni care au migrat în Palestina. Editorialul din acest număr, intitulat „Chanuka 5705”¹, este semnat de dr. Manfred Reifer². În editorial, autorul, după ce amintește de prodigioasa activitate sionistă pe care a desfășurat-o în ultimele patru decenii (care trecuseră de la moartea „părintelui sionismului politic”, Theodor Herzl³), își exprimă marea durere pricinuită de dispariția activiștilor și simpatizanților sioniști – ale căror oseminte se odihnesc sub „brazdele reci ale Siberiei”, în gropile comune din Transnistria sau pe fundul mării⁴ – și compasiunea față de „prieteni și colaboratorii” rămași în viață, care „robotesc în Siberia” sau au rămas în Cernăuți pentru că nu au reușit să ajungă în „Eretz Israel”⁵ [Țara lui Israel]⁶. După editorial, urmează un comunicat al conducerii asociației „Chug Olej Bukowina”, în care se precizează că această organizație nu este o grupare politică, fiind constituită doar în scopul sprijinirii evreilor originari din Bucovina, a căror coeziune a fost întărită în cei patru ani de război prin „sânge și lacrimi”. În continuare, se arată că refugiații bucovineni au participat activ la salvarea conaționaliilor lor, înfruntând moartea, dar nu solicită distincții și onoruri pentru aceste fapte, ci doar sprijin pentru satisfacerea unor nevoi elementare („un acoperiș deasupra capului și [un loc de] muncă”), astfel încât să poată trăi în „Eretz Israel” și să-și salveze prietenii care au fost duși în Siberia sau au rămas în Bucovina. În mod franc, conducerea nou înființatului „Chug” [cerc] declară că „Sochnut” (Agenția Evreiască pentru Israel, care, în perioada Mandatului Britanic, se ocupa de nevoile administrative ale comunității

¹ Anul 5705 din calendarul ebraic corespunde anului 1944 din calendarul gregorian.

² Manfred Reifer, n. 1 aprilie 1888 – Bănila pe Siret, d. 21 martie 1952, Tel Aviv, a fost istoric, jurnalist, scriitor și activist sionist. În anul 1944, după sosirea sa în Israel, a înființat asociația „Chug Olej Bukowina”.

³ Theodor Herzl (n. 2 mai 1860, Pesta – d. 3 iulie 1904, Edlach an der Rax, Austria Inferioară) a fost fondatorul Organizației Sioniste, al cărei prim congres a avut loc la Basel, în anul 1897.

⁴ Reifer se referă la victimele rezultate în urma scufundării navei de pasageri Struma (care avea la bord 790 de pasageri evrei, ce intenționau să se refugieze în Palestina) în februarie 1942 și a goletei Mefküre (cu circa 300 de refugiați evrei la bord), în august 1944.

⁵ Eretz Israel (sau Erez Israel) este denumirea ebraică tradițională a țării în care, conform scrierilor biblice, s-au stabilit evreii și au trăit mai multe secole alături de cananeeni, filistenii și alte popoare. În epoca modernă, a fost denumirea folosită de evrei pentru teritoriul Palestinei până la înființarea, în 1948, a Statului Israel.

⁶ „Die Stimme”, anul 1, nr. 1, 1944, p. 1; www.difmoe.eu.

evreiești din Palestina, fiind singura organizație evreiască autorizată să negocieze cu autoritățile britanice) nu a rezolvat nici măcar solicitările imigranților cu privire la satisfacerea nevoilor elementare⁷. Din acest motiv, refugiații au considerat oportun să se organizeze după criteriul țării sau regiunii de origine. Membrii „Chug Olej Bukowina” au luat decizia să afilieze asociația lor la „Irgun Olej Merkas Europa”, organizația evreilor germanofoni originari din Europa Centrală, care, în opinia lor, se străduia în mod serios să rezolve problemele pe care le întâmpinau. În comunicat se mai specifică că „Chug Olej Bukowina” nu are drept scop lupta cu alte organizații constituite după criteriul originii cultural-geografice („Landsmannschaften”), ci doar sprijinirea integrării în noua țară. Toți evreii bucovineni din „Eretz” erau chemați să contribuie la procesul de integrare. Prin publicația nou înființată, asociația voia să „vorbească” bucovinenilor „cel puțin o dată pe lună”, folosind „provizoriu” limba germană⁸.

Fig. 1. Primul număr al publicației imigranților evrei originari din Bucovina.

Sursa: <http://www.difmoe.eu>¹⁰.

⁷ Până în anii 1950, în ziarul imigranților bucovineni au fost publicate numeroase plângeri și critici la adresa Agenției Evreiești pentru Israel.

⁸ *Ibidem*, p. 2.

⁹ În cazul în care nu este specificat altfel, sursa tuturor imaginilor reproduse în această lucrare este <http://www.difmoe.eu>.

Evreii bucovineni și „di yekkes”¹¹. O comuniune de destin

Afilieră la care ne-am referit nu a fost întâmplătoare. Imigranții originari din Bucovina și cei originari din Germania, Austria sau Cehia vorbeau aceeași limbă și aveau același tip de greutate în procesul de integrare. „Irgun Olej Merkas Europa” (înființată în 1932) devenise în anul 1944, când au început să se organizeze imigranții bucovineni, o instituție bine consolidată. Evreii germanofoni, care au imigrat din Europa Centrală în Palestina după ascensiunea la putere a lui Adolf Hitler (1933), s-au confruntat cu serioase probleme de adaptare socială, lingvistică și culturală. Erau priviți cu suspiciune de comunitatea evreiască din „Eretz Israel” („Jischuv”¹²), care punea la îndoială idealurile și convingerile lor sioniste, considerând că au emigrat numai pentru a-și putea salva viața. În Germania și Austria, evreii erau deplin integrați în cultura germană, având un sistem propriu de valori, în care erau combinate organic elemente axiologice iudaice și germane. După sosirea în Palestina, deși aprobau ideile sioniste, ei nu erau dispuși să renunțe la identitatea lor intelectuală, psiho-spirituală și lingvistică. Cultivarea acestei continuități culturale era dezaprobată de populația evreiască care imigrase anterior, în timpul guvernării otomane sau după intrarea în vigoare a Mandatului Britanic pentru Palestina. Imigranții din Europa Centrală nu corespundeau tipului ideal de „om iudaic nou” care, în concepția vechilor imigranți, trebuia să vorbească ebraică (nu germană) și nu trebuia să fie dependent, în niciun domeniu esențial al vieții, de tradiții specifice țării sau regiunii de origine. Totuși, pentru noii „yekkes” (sau „Jeckes” – vezi nota 10) propria moștenire culturală era mai importantă chiar decât învățarea limbii ebraice moderne. Aceeași atitudine o manifestau și evreii veniți din Bucovina. Prin urmare, se confruntau cu aceleași probleme. Pentru primele generații de imigranți bucovineni, la fel ca și pentru „Jeckes”, limba germană a rămas și după migrarea în Țara lui Israel („Eretz

¹⁰ În cazul în care nu este specificat altfel, sursa tuturor imaginilor reproduse în această lucrare este <http://www.difmoe.eu>.

¹¹ În limba idiș, yekke (plural: yekkes) este o denumire peiorativă dată de vechii imigranți evreilor germanofoni – care au emigrat, începând cu anii 1930, din Europa Centrală în Palestina – și urmașilor acestora. În mod sarcastic, acești yekkes erau deseori întrebați: „Ați venit din convingere sionistă sau ați venit din Germania?”. Cu timpul, acest exonim și-a pierdut conotația peiorativă și a devenit un endonim cu conotație autoironică. Termenul a fost preluat și în limba germană. În textele germane cuvântul este ortografiat „Jeckes”. Datorită faptului că imigranții germanofoni au adus importante contribuții la dezvoltarea culturii și științei în Israel, porecla Jeckes s-a transformat, de-a lungul anilor, în renume. Relatările și articolele publicate de Shlomo Erel, în volumul *Jeckes erzählen*, conțin aspecte interesante despre viața imigranților germanofoni și aportul acestora la „renașterea Israelului” (Shlomo Erel, ed., *Jeckes erzählen: aus dem Leben deutschsprachiger Einwanderer in Israel*, 2. Aufl., Münster, Editura Lit, 2004). Jeckes sunt și eroii multor povestiri anecdotice evreiești. Vezi Shlomo Erel, „Die «Jeckes» im israelischen Humor”; <https://www.hagalil.com/israel/deutschland/witz.html> (10.05.2022).

¹² Jischuv era denumirea Comunității Evreiești din Palestina și a organizațiilor acesteia până la înființarea Statului Israel (1948).

Israel”) sau în Statul Israel (înființat în 14 mai 1948) o componentă fundamentală a identității lor, fapt care a generat controverse între sioniști, dar și confruntări (verbale și chiar fizice) cu imigranții care aveau altă limbă maternă. Cu toate că limba germană era și limba „părintelui sionismului politic”, Theodor Herzl, și a primilor sioniști, ea a fost stigmatizată după 1933, fiind considerată limba lui Hitler și a naziștilor, limba criminalilor și a urii împotriva evreilor¹³.

Imigranții germanofoni au învățat și au început să folosească limba țării (noua ebraică) în situații cotidiene, dar limba frământărilor interioare, limba subconștientului și limba în care visau a rămas pentru ei germană¹⁴. Considerente interesante despre limba germană, ca mijloc de comunicare și ca glosocosmos, ca punte și – totodată – frontieră între evreitate și germanitate, se regăsesc în volumul *Stimmen aus Jerusalem*, editat de Andreas Disselnkötter, Sandra Wellinghoff și Hermann Zabel¹⁵. Aspecte relevante ale evoluției și acutizării diferendelor de ordin lingvistic sunt prezentate de Arndt Kremer în articolul „Brisante Sprache? Deutsch in Palästina und Israel”¹⁶.

Faptul că evreii refugiați din Germania nazistă erau stigmatizați și marginalizați în Palestina este confirmat și de importante personalități ale culturii evreiești, care nu aveau afinități directe cu germanitatea sau cu limba germană. De exemplu, Chaim Bialik (1873–1934), care este considerat poetul național al Israelului, deplânge atitudinea negativă a vechilor imigranți din Palestina față de cei care s-au refugiat din Germania nazistă. În anul morții sale, el scrie: „Cu părere de rău trebuie să constat că orașul nostru, Tel Aviv, și întregul Jischuv s-a îmbolnăvit. Simptomele au ieșit clar în evidență în ultima vreme. Aceste simptome se manifestă în modul în care sunt tratați frații noștri care au fugit de catastrofa germană sau care au venit aici din alte țări. În loc să le dăm un acoperiș, un loc la umbră, fie acesta chiar și o simplă baracă, noi ne-am îmbogățit din necazul lor. Oare cum ne-am întâmpinat frații care au fugit din calea sabiei? Am mărit chiriile și le-am luat ultimul bănuț din buzunar”¹⁷.

Din considerente de coeziune și coerență, dar și pentru a arăta că ceea ce a scris Bialik despre „Jeckes” va deveni, peste câțiva ani, valabil și pentru evreii bucovineni, revenim la primul număr al ziarului imigranților bucovineni din Israel și inserăm traducerea articolului scris de fondatorul acestei publicații, Elias Weinstein, la care ne vom mai referi. Utilizând un registru stilistic nesofisticat,

¹³ Shlomo Erel (ed.), *Jeckes erzählen*, p. 9.

¹⁴ *Ibidem*, p. 10.

¹⁵ Andreas Disselnkötter, Sandra Wellinghoff, Hermann Zabel (eds.), *Stimmen aus Jerusalem: zur deutschen Sprache und Literatur in Palästina/Israel*, Berlin, Editura Lit, 2006.

¹⁶ <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/199904/brisante-sprache/?p=all#footnote-reference-7> (5.05.2022).

¹⁷ Chaim Bialik, „Abschiedsworte (iunie 1834)”, în „MB Yakinton”, nr. 248, septembrie 2011, p. 11 – apud Chana Schütz, „Gründlich, pünktlich Mittagsschläfer”, în Elke-Vera Kotowski, ed., *Das Kulturerbe deutschsprachiger Juden: eine Spurensuche in den Ursprungs-, Transit- und Emigrationsländern*, Europäisch-jüdische Studien, Beiträge, Band 9, Berlin, 2015, pp. 322–333.

Elias Weinstein lansează următorul „Apel către Bucovinenii care trăiesc de mai mulți ani în Erez Israel”¹⁸:

„Evenimentele din fosta noastră patrie au determinat un număr mare de prieteni și cunoscuți din Cernăuți și din alte localități ale României, lipsiți de orice fel de mijloace, să vină în țară. Din cauza crizei de locuințe generate de război și de alte evenimente, mulți dintre ei au rămas fără adăpost. Se înțelege că oamenii fără adăpost, oricât ar fi de încrezători în posibilitățile pe care țara le va oferi în viitor, sunt cuprinși de un sentiment de disperare. Aceeași stare de spirit o trăiesc și aceia care trebuie să plătească, cu bani împrumutați, o chirie mare pentru o locuință modestă. Cu fiecare zi care trece se acutizează situația nefericiților prieteni ai noștri și ne putem imagina cum se va manifesta acest necaz în viitorul apropiat.

Oare, Dumneavoastră, bucovinenii care ați fost aduși în Erez Israel printr-o inspirație fericită sau doar printr-o întâmplare, de asemenea fericită, puteți asista liniștiți la felul în care se prăpădesc – pe pământul promis poporului evreu de către părinții noștri și de către marile puteri – oameni cu care ați trăit de-a lungul mai multor decenii în strânsă comuniune, împărțind cu ei bucuriile și necazurile? Nu credeți că evreii, chiar și cei care provin din alte țări, trebuie salvați odată ce au scăpat de ghearele ciracilor criminali ai lui Hitler? Nu ar fi o rușine și un păcat de neiertat dacă cineva dintre voi ar dispune de o încăpere liberă și nu ar pune-o imediat la dispoziție unui refugiat lipsit de adăpost?

Noi, evreii bucovineni, de-a lungul anilor, i-am ajutat prompt pe conaționali noștri ori de câte ori au apelat la inima noastră evreiască. Am ajutat victimele care au fugit de pogromul de la Chișinău din perioada țaristă. În ultimii ani, deși noi înșine sufeream de multe lipsuri, i-am ajutat pe prietenii noștri polonezi care au căutat la Cernăuți un adăpost contra Gestapoului, care cu siguranță i-ar fi ucis. Am ajutat și în multe alte situații.

Vreți acum să renunțați la această onorabilă tradiție? Vreți să ratați șansa – pe care v-a dat-o istoria și soarta – de a îndeplini o misiune care are cea mai mare valoare morală?”

Observăm că necazul major al imigranților germanofoni (lipsa de locuințe), deplâns de Chaim Bialik în anul 1934, persista și în 1944. Vechii imigranți nu erau dispuși să-i ajute pe evreii germanofoni, printre care se numărau și cei mai mulți dintre bucovineni, împreună cu întreaga lor elită. Din acest motiv, primul lucru pe care îl face Elias Weinstein, în publicația pe care o înființase, este să trezească „solidaritatea bucovineană”.

Prin cele scrise mai sus, sperăm că am reușit să oferim o argumentație a faptului că între imigranții originari din Germania și Austria și cei originari din Bucovina a existat o comuniune de destin.

¹⁸ În acest articol, modul de ortografiere este „Erez” și nu Eretz.

Elias Weinstein și ziarele sale Două ziare, dar mai multe denumiri și mai multe limbi

Elias Weinstein¹⁹ s-a născut la Siret, în anul 1908. După absolvirea școlii medii în orașul natal, a studiat științe juridice la Universitatea Cernăuți. În Primul Război Mondial a servit în armata cezaro-crăiască și, după război, s-a întors la Cernăuți. Împreună cu prietenul său, Julius Weber, a fondat ziarul „Czernowitzer Morgenblatt” care, în următorii ani, a dobândit o notorietate supraregională. Din cauza multor acte de hărțuire, ziarul este nevoit să-și înceteze apariția în iunie 1940. După ce a îndurat multe șicane și persecuții din partea autorităților române, Weinstein reușește să ajungă în Palestina, în martie 1944. Datorită erudiției și abilităților sale jurnalistice, el reușește să se angajeze la un ziar de limbă ebraică, care se adresa noilor imigranți. Însă, foarte curând fondează ziarul de limba germană, de care am amintit mai sus, care se adresa unui „cerc” („chug”) mai restrâns de noi imigranți.

Fig. 2. Elias Weinstein (1908–1965), fondatorul publicațiilor „Czernowitzer Morgenblatt” și „Die Stimme”.

¹⁹ Toate informațiile despre viața și activitatea lui Elias Weinstein le-am preluat de pe platforma online DiFMOE, din corpusurile „Czernowitzer Morgenblatt” și „Die Stimme”.

Cu trecerea timpului, acest ziar va deveni, în sfera jurnalistică, cea mai importantă voce a evreilor bucovineni din întreaga lume. În februarie 1965, Elias Weinstein pleacă, în cadrul unei delegații, în RFG, pentru a convinge autoritățile că și evreilor bucovineni, care au îndurat opresiuni grele, li se cuvin compensații în cadrul măsurilor reparatorii. Însă, autoritățile germane s-au eschivat de la îndeplinirea acestor obligații, motivând că Statul German nu a ocupat România, ci doar s-a aliat cu ea; prin urmare, nu poate fi făcut responsabil pentru acte de persecuție contra evreilor, comise pe teritoriul României din dispoziția autorităților române. După ce a purtat negocieri epuizante, Weinstein moare în 28 februarie 1965, în camera sa de hotel din Frankfurt am Main²⁰. Realizările sociale și jurnalistice ale lui Elias Weinstein și conținutul celor două publicații pe care le-a fondat au fost deja cercetate și riguros documentate²¹.

Ne-am bucurat enorm să constatăm că marea majoritate a numerelor celor două importante ziare fondate de dr. Elias Weinstein au fost digitalizate și publicate pe site-ul <http://www.difmoe.eu>²². Este trivială observația că analiza unui corpus digital, unitar și complet, este mult mai facilă decât cea a unui corpus tipărit, ale cărui fragmente sunt păstrate în biblioteci și arhive diferite. Din acest motiv, nu vom prezenta detalii despre cât de mult a ușurat documentarea și analiza noastră faptul că atât corpusul „Die Stimme”, cât și corpusul „Czernowitzer Morgenblatt” sunt disponibile online. Astfel, am putut, relativ operativ, să identificăm în miile de pagini ale ziarelor schimbările denumirilor publicațiilor, articolele scrise în alte limbi decât germană, redactorii responsabili²³ și perioadele în care

²⁰ Toate datele referitoare la personalitatea și activitatea lui Weinstein le-am preluat din diferite numere ale publicației „Die Stimme”.

²¹ Spre exemplificare, amintim doar două lucrări care dezbate aceste teme: Ioana Rostos, *Czernowitzer Morgenblatt: Eine Monografie*, Suceava, Editura Universității Suceava, 2008 și Gaëlle Fisher, *Resettlers and survivors: Bukovina and the politics of belonging in West Germany and Israel, 1945–1989*, New York, Editura Berghahn, 2000.

²² În prestigioasa bibliotecă digitală de pe platforma „Digitales Forum Mittel- und Osteuropa” (DiFMoe) pot fi găsite colecții de periodice istorice – dar și documente, fotografii, hărți și cărți – care prezintă interes pentru cercetători și pentru publicul larg. Pe platforma DiFMoe, periodicele „Die Stimme” și „Czernowitzer Morgenblatt” (numerele apărute începând cu anul 1921 până în 1940) au fost incluse în colecția „Cultura și istoria evreilor din Europa de Est”. Organizația care administrează platforma DiFMoe își are sediul la München și cooperează cu circa 70 de biblioteci, arhive, asociații, instituții științifice și culturale, de la care împrumută fonduri și colecții arhivistice pe care le digitalizează și le pune gratuit la dispoziția celor interesați.

²³ Julius Weber și Elias Weinstein au fost singurii directori ai cotidianului „Czernowitzer Morgenblatt”. Ziarul „Die Stimme” a fost condus de Elias Weinstein, până în 1965. În perioada 1965–1975, redactor responsabil a fost dr. Maximilian Weinberger (există însă câteva numere din această perioadă în care sunt menționați și alți redactori responsabili). A urmat Meir Faerber, membru fondator și primul președinte al Uniunii Scriitorilor de Limbă Germană din Israel, care a fost redactor-șef din 1975 până la moartea sa, în anul 1993. Din luna octombrie 1993, conducerea publicației a fost preluată de Josef Norbert Rudel (Radu Nor), care a emigrat din România în Israel, în anul 1972. Lui Rudel i-a urmat Bärbel Rabi. În numărul revistei din decembrie 2017, Bärbel Rabi afirmă că a condus destinele publicației în ultimii 19 ani.

aceștia au coordonat publicațiile etc. Din analiza noastră, a reieșit faptul că schimbările de denumire și publicarea conjuncturală a unor articole în alte limbi (ebraică, română, engleză) au fost determinate de factori politici, istorici, sociali și economici. Dar principalul grup țintă, atât cel al publicației cernăuțene, cât și cel al publicației israeliene, a fost întotdeauna reprezentat de evreii bucovineni, vorbitori nativi de limbă germană.

Ne vom referi, pe scurt, la denumiri și la limbile din publicațiile lui Elias Weinstein. În „Cernowitzer Morgenblatt” se schimbă, mai întâi, doar niște „semne lingvistice”. La începutul anului 1934, oiconimele germane (cum ar fi Czernowitz, Radautz) sunt înlocuite cu oiconime oficiale românești (Cernăuți, Rădăuți etc.). Din data de 24 februarie 1937 (începând cu nr. 5544), dispăre cuvântul „Cernowitzer” din denumirea ziarului, acesta devenind, după nume, o simplă „foaie de dimineață” („Morgenblatt”). Astfel s-a rupt raportul de motivare între semnul lingvistic și referent (cotidianul fiind, prin excelență, o publicație cernăuțeană). În timpul Guvernului Goga (decembrie 1937 – februarie 1938) este interzisă apariția ziarului, cu toate că acesta nu era organul vreunei asociații sau al unui partid evreiesc, ci doar directorii și redactorii erau evrei. După reluarea apariției (24 februarie 1938, nr. 5800), ziarul se va numi „Morgenblatt. Unabhängiges Nachrichtenblatt”. Prin noul subtitlu se dorește, probabil, atragerea explicită a atenției asupra faptului că este vorba despre un ziar independent, în speranța că acesta nu va mai deveni obiectul furiei forțelor politice și jurnaliste antisemite. Din 25 martie 1938 (nr. 5816), în ziar apar și articole în limba română. Noua denumire este „Ziarul Morgenblatt. Organ independent de informațiuni”²⁴. Toate numerele care vor urma conțin articole în limba română. În 2 aprilie 1938, are loc o nouă modificare a denumirii, care devine „Morgenblatt (Gazeta dimineții). Cotidian independent de informații”. Parantezele, între care era scris „Gazeta dimineții”, dispar începând cu nr. 5885 din 21 iunie 1938, sugerându-se, astfel, că este vorba de un autentic ziar bilingv și nu de un ziar bilingv doar cu numele. Această denumire va fi păstrată până la dispariția ziarului în 1940. Am expus aceste „variațiuni” de denumire și limbă ale ziarului „Cernowitzer Morgenblatt”, pentru a putea face o comparație cu ziarul care este subiectul acestei lucrări. (Folosim în mod deliberat termenul muzical „variațiuni”, întrucât percepția noastră este că modificările la care ne referim au afectat aproape întotdeauna, în mod simultan, ritmul, măsura, timbrul și armonia publicației). Și ziarul „Die Stimme” suportă „variațiuni” de denumire și limbă. Au existat și perioade în care nu a apărut. După cum am mai specificat, în ambele publicații, schimbările denumirilor și apariția conjuncturală sau ocazională a articolelor, în alte limbi decât germană, au fost determinate de factori politici, istorici, sociali și economici. Există însă o deosebire fundamentală: factorii care au produs efecte asupra ziarului cernăuțean au fost abuzivi și arbitrari, iar cei care au produs efecte asupra ziarului israelian au fost asumați.

²⁴ În numerele următoare apare, în loc de „Organ independent de informațiuni”, denumirea „Cotidian independent de informații”.

În primul număr al ziarului fondat de Weinstein în Palestina (decembrie 1944), toate articolele sunt în limba germană. Din ianuarie 1945 până în aprilie 1946, editorialele sunt în limba ebraică, dar celelalte articole rămân în limba germană. Deosebit de relevant este faptul că publicația a rămas, până la sfârșit, un periodic de limba germană, deși în primul număr s-a anunțat că germana va fi folosită doar provizoriu.

Până în 1948 apar și articole în limba română, care conțin știri politice și relatări despre diferite evenimente din România, în care începuse edificarea comunismului. Se pare că articolele românești au fost publicate pentru a face ziarul interesant și pentru evreii migrați în Palestina din vechiul Regat al României²⁵. Cu siguranță că decizia de a se publica articole românești în „Die Stimme” a fost una benevolă, spre deosebire de ziarul „Czernowitzer Morgenblatt”, în care articolele românești au fost publicate din cauza presiunilor exercitate de autorități. Am identificat în corpusul „Die Stimme”, în total, treisprezece articole românești și, fiind de părere că acestea constituie un corpus în sine, util pentru cei care cercetează sau sunt interesați de evenimentele din România anilor 1944–1948, specificăm care sunt aceste numere: 7 din septembrie 1945, 23 din martie 1947, 24 din aprilie 1947, 25 din iunie 1947, 26 din august 1947, 27 din septembrie 1947, 29 din noiembrie 1947, 35 din mai 1948, 36 din iunie 1948, 37 din iulie 1948, 38 din august 1948, 39 din septembrie 1948, 40 din octombrie 1948. Nu am reușit să aflăm de ce în publicație nu au mai apărut articole românești după transformarea Regatului României în republică, și nu ne hazardăm să formulăm vreo ipoteză, limitându-ne doar la o observație pe care am făcut-o citind ziarul sau vorbind cu evrei din România sau originari din România. Au existat (există?) diferențe de ordin nostalgic între grupurile de imigranți: evreii bucovineni continuau să viseze la „Mica Vienă”, iar cei regăteni la „Micul Paris”.

Denumirea „Die Stimme des Oleh” apare începând din mai 1945. Pe prima pagină a ziarului din februarie 1951 (nr. 55) este criticat aspru aparatul administrativ al Agenției Evreiești pentru Israel („Sochnut”). Tot în acest număr se anunță că organizația „Chug Olej Bukowina” a fuzionat, în ianuarie 1951, cu o altă organizație a imigranților bucovineni („Irgun Olej Bukowina”) și se va numi în continuare „Hitachduth Olej Bukowina” (HOB). Următorul număr (56) apare abia în luna august 1951 (nu știm dacă din cauza criticii aduse Agenției sau din cauza fuziunii). Deși au existat sincope și înainte, frecvența apariției ziarului devine deosebit de rară și neregulată în perioada martie 1951 – septembrie 1954: apar doar numerele 56 (august 1951), 57 (mai 1952), 58 (iulie 1953), 59 (august 1953). În numărul 58, Elias Weinstein publică un necrolog amplu și elogios, dedicat lui Manfred Reifer (fondatorul asociației „Chug Olej Bukowina”, care decedase cu mai mult de un an în urmă, în 21 martie 1952). Tot în acest număr se anunță intenția înființării Federației Mondiale a Evreilor Bucovineni („Weltverband der

²⁵ Astfel, puteau fi câștigați noi abonați.

Bukowiner Juden”). Începând cu numărul 59, ziarul poartă denumirea „Die Stimme” [Vocea] (fără „des Oleh”, parcă pentru a sugera că nu se adresează exclusiv imigranților, ci tuturor evreilor bucovineni).

Din octombrie 1954, ziarul va apărea aproape regulat, cu o periodicitate lunară. Numărul 60 din octombrie 1954 pare a marca un punct de inflexiune în evoluția publicației. Editorialul din acest număr „Rück- und Ausblick” [Retrospectivă și perspectivă] este scris de Elias Weinstein într-un cu totul alt registru stilistic decât apelul său din primul număr al ziarului. Editorialul începe astfel: „Este un fenomen nefast al timpului faptul că generația mai veche, dar și oamenii de vârstă medie care trăiesc în țară sunt cuprinși de sentimente contradictorii. Aproape nimeni nu poate să se elibereze de sentimentele care îi leagă de locurile tinereții și de trăirile din acea vreme”. Din același număr, aflăm că în 29 august 1954 a fost primită o delegație a imigranților din România de către președintele Israelului, Izchak Ben-Zwi. Cu această ocazie, cuvântarea festivă a fost rostită de un bucovinean: dr. Mayer Ebner.

Observăm că vremurile se schimbaseră. Cele mai cumplite suferințe – îndurate în timpul Holocaustului – și cele mai mari greutăți – întâmpinate în primii ani după imigrare – trecuseră. De acum trebuia doar găsit echilibrul emoțional între dorul de Bucovina și dorința de a duce un trai bun în noua patrie.

Publicația nu-și va mai schimba denumirea, însă va avea diverse subtitluri, ultimul fiind „Mitteilungsblatt für die Bukowiner” [Foaie de informații pentru Bucovineni]. Pentru descrierea fidelă și detaliată a conținutului și a importanței sociale, culturale și documentare a ziarului „Die Stimme” ar trebui scrisă o amplă monografie. În următoarele rânduri, noi vom expune doar câteva concluzii generale la care am ajuns în urma analizei câtorva sute din miile de pagini ale colecției „Die Stimme” (până în anul 2017, de-a lungul a 73 de ani, au apărut 798 de numere).

La început „Die Stimme des Oleh” avea drept scop întărirea coeziunii evreilor bucovineni și oferea informații utile imigranților pentru consolidarea vieții lor în „Noua Patrie”. Numerele din primii ani ai publicației au valoare documentară, în special pentru analiza evoluției Comunității Evreiești din Palestina și din România, după 1944. Sunt publicate aspecte cu privire la emigrarea evreilor din România și la cauzele emigrării acestora, evenimente politice și acțiuni ale diverselor personalități de etnie evreiască, din prezent sau din trecut. În ultimele decenii, „Die Stimme” s-a concentrat preponderent pe istoria, cultura, civilizația și viața cotidiană a evreilor bucovineni din Israel, din România și din întreaga lume. Ocazional, apar articole în ebraică sau în engleză (probabil, de data aceasta, pentru ca „să înțeleagă și nepoții”). Interesante sunt articolele, diverse ca stil, despre soarta evreilor din Europa de Sud-Est, despre Holocaust și despre deportarea în Transnistria. Dar sunt publicate și poezii, recenzii, prezentări de carte, relatări cu ecouri nostalgice, chiar și rețete de mâncăruri tradiționale din Bucovina.

„VOCEA” anunță că se va stinge

În decembrie 2017, ultimul redactor-șef, Bärbel Rabi, anunță, pe prima pagină a ziarului, că „Die Stimme” își încetează apariția din cauză că numărul de abonați a scăzut progresiv în ultimii ani. Era firesc ca numărul de abonați să scadă, deoarece nici în Israel și nici în lume nu mai există mulți evrei germanofoni, originari din Bucovina. Nepoții și strănepoții imigranților nu mai vorbesc germană și nu mai au nicio legătură cu Bucovina.

AUS DEM INHALT

Wachsendes Licht
in großer Finsternis

Ein Stückchen Glück
in Form eines
Edelweiss

„Meine Eltern”

Die Stimme

MITTEILUNGSBLATT FÜR DIE BUKOWINER

Verlag: H.O.B. - Landsmannschaft der Bukowiner. Gegründet von Dr. Elias Weinstein s.A.

Nr. 798 • 73. Jahrgang • Dezember 2017

Redaktion: Derech Ben Gurion 24, 5257345 Ramat Gan, P.O.B. 3653, Tel-Aviv
Tel. 03-5270965 (montags und mittwochs 8:30 bis 12:00), Fax. 03-5226619
E-mail: bukovina@netvision.net.il • Internet: www.bukovina.org.il

ארגון עולמי
של יהודי בוקובינה (עיר)

Vor 73 Jahren verstarb der weltberühmte Bukowiner Tenor Joseph Schmidt

Ein Lied ging um die Welt

Am 16. November 2017 jährte sich zum 75. Mal der Todestag von Joseph Schmidt, dem wohl bestklingendsten Tenor, den das Buchenland hervorgebracht hat. Schmidt, dessen Stimme die Herzen derer berührte, die ihm zuhörten, war ein begnadeter lyrischer Tenor. Er wurde am 4. März 1904 als Sohn einer jüdisch-orthodoxen Familie in Davideny in der Nähe von Czernowitz

geboren. Schon als Junge sang er als Chasan im Tempel von Czernowitz. Ab 1925 studierte er - unterstützt durch seinen Onkel Leo Engel - an der Königlichen Musikschule in Berlin bei Hermann Weissenborn Gesang. Dort wurde der holländische Bariton Cornelius Bronsgeest auf ihn aufmerksam, der eine Sendereihe von Opern im Rundfunk leitete. Joseph Schmidt debütierte im

April 1929 in einer Rundfunksendung von Meyersbeers „L'Alcázar”. Wegen seiner geringen Körpergröße von nur 1,54 m blieb ihm eine großartige Bühnenkarriere verwehrt. Dennoch wurde aus dem Tenor aus der Bukowina eine der schillerndsten Gesangsgrößen seiner Zeit. Er sang zwischen 1929 und 1933 am Berliner Rundfunk - insgesamt 38 Rundfunkopern. 1939 verkörperte er auf der

Bühne in Brüssel die Rolle des Rudolf in „La Bohème”, worauf eine Tournee über Lüttich, Gent, Antwerpen, Brügge, Kontrijk, Ostende und Veveyers folgte. Im Jahre 1940 gab er noch ein Gastspiel als Rudolf in Helsinki. Innerhalb eines Jahres spielte er diese Rolle 24 Mal. Schmidts letzter Auftritt ist am 14. Mai 1942 in der Oper von Avignon verhängt. Nach der Machtergreifung der

(Fortsetzung auf S. 2)

Liebe Bukowiner Landsleute in aller Welt

Zum allerletzten Mal erscheint heute, nach 798 Ausgaben in 73 Jahren.

„Die Stimme - Das Mitteilungsblatt für die Bukowiner Juden”.

Ich habe in den vergangenen 19 Jahren die Geschichte der uns allen ans Herz gewachsenen Zeitung geleitet. Da die Abonnentenzahl in den vergangenen Jahren stark abgenommen hat, sieht der „Weltverband der Bukowiner Juden” als Herausgeber sich gezwungen, den Druck dieses traditionsreichen Blattes einzustellen.

Ich möchte mich persönlich bei Ihnen, liebe Leser, für Ihr Vertrauen bedanken, das Sie mir all die Jahre entgegengebracht haben. Es war mir eine Freude und eine große Ehre, Ihnen in diesem deutschsprachigen Blatt die verschiedensten Facetten der Kultur der Bukowina nahezubringen. Ich hoffe, es ist mir gelungen, diese Themen auch in die heutige Zeit zu retten.

Bitte bleiben Sie der Kultur der Bukowiner Juden auch weiterhin verbunden!

**Leben Sie wohl und
auf Wiedersehen!**

Bärbel Rabi
(Chefredakteurin der Stimme)

Liebe Freunde

Wie so viele Menschen, mag auch ich keine Abschiede. Doch manchmal - so wie dieses Mal - gibt es keine andere Wahl. Leider haben wir keine finanziellen Mittel und Möglichkeiten mehr, um „Die Stimme”, das traditionelle Mitteilungsblatt der Bukowiner Juden, weiter zu publizieren. Wir sehen uns daher gezwungen „Die Stimme” verstummen zu lassen.

Das Mitteilungsblatt, das zum ersten Mal im Februar 1948 als wöchentliches Blatt unter dem Namen „Die Stimme des Oheh” unter der Chefredaktion von Dr. Elahu Weinstein s.A. erschien, hat viele Umstellungen und Umbrüche in den 73 Jahren seines Bestehens erlebt. Stets haben wir großen Wert auf die Qualität der Artikel, die gute Recherche und die gute Sprache gelegt. Die letzte Chefredakteurin, Frau Bärbel Rabi, ist in den letzten 19 Jahren diesem Credo treu geblieben und hat sich bemüht, Sie liebe Leser, für Aktuelles, Nostalgisches und Humorvolles aus der Bukowina zu interessieren. Wir möchten dies gern fortsetzen, in einer sehr komprimierten Form, im deutschsprachigen Teil des vierteljährlich erscheinenden Magazins „Yakinton”, das von der Organisation der aus Mitteleuropa stammenden Juden herausgegeben wird. Ich wünsche Ihnen gute Gesundheit und viel Kraft und Freude für Ihren Alltag.

Auf Wiedersehen im „Yakinton”

Yochanan Ron-Singer
(Präsident des Weltverbandes der Bukowiner Juden)

Fig. 3. Numărul 798 din decembrie 2017, în care se anunță oficial încetarea editării revistei.

Pe de altă parte, Bucovina actuală este un cu totul alt spațiu social și cultural, decât cel (multiethnic și multicultural) care a existat până în prima jumătate a

secolului trecut. În Bucovina, unde nu a existat nici un periodic german după război, uzul limbii germane a dispărut chiar mai repede decât în Israel. Extincția cunoașterii și a uzului limbii germane de către urmașii evreilor germanofoni poate fi explicată, în modul cel mai acribic, pe baza teoriei lui Hans-Jürgen Sasse despre „moartea limbilor”²⁶. După identificarea factorilor care au determinat renunțarea la limba germană și gruparea acestor factori pe cele trei niveluri definite de Sasse („external settings”, „speech behaviour” și „structural consequences”), pot fi reconstituite limitele temporale ale fazelor de dispariție a uzului limbii germane („primary language shift”, „language decay” și „language death”)²⁷. Însă, această temă o vom trata în altă lucrare.

Anunțul încetării apariției ziarului trezește sentimente de melancolie și impresia că se sting ultimele ecouri ale unei culturi apuse de mult. Starea de melancolie este accentuată de editorialul din același număr, dedicat dispariției unei alte mari „voci” bucovinene, Josef Schmidt, de la a cărui moarte trecuseră 75 de ani. În același număr, Yochanan Ron-Singer, președintele Organizației Mondiale a Evreilor Bucovineni, își exprima dorința ca, în viitor, să se publice despre și pentru evreii bucovineni, chiar dacă într-o „formă foarte comprimată”, în „partea germană” a trimestrialului „Yakinton”, editat de Organizația Evreilor originari din Europa (care este, de fapt, continuatoarea federației „Chug Oley Merkas Europa”, la care se afiliase „Chug Olej Bukowina” în anul 1944, imediat după înființare). Convins fiind că „Die Stimme” a murit de moarte bună la vârsta de 73 de ani – spre deosebire de „Czernowitzer Morgenblatt”, care a suferit o moarte crudă în anul 1940 – am navigat pe internet pentru a afla dacă și ce s-a scris special pentru evreii bucovineni în „Yakinton”. Nu am găsit nimic, în schimb am descoperit cu uimire că „Die Stimme” a continuat să apară și după decembrie 2017, de data aceasta cu periodicitate trimestrială. Colecția de pe platforma DiFMoe nu a fost actualizată după 2017 și nu am reușit să identificăm până acum decât trei numere, toate din anul 2019: 805 din martie, 806 din iunie 2019 și 807 din septembrie. Într-unul dintre aceste numere, ne-am bucurat să-l reîntâlnim pe Edgar Hilsenrath. Acest scriitor, născut în 2 aprilie 1926, în Leipzig, s-a refugiat din Germania în noiembrie 1938, înainte de „Noaptea Pogromului”. A ajuns în Bucovina, la Siret, unde trăiau bunicii săi. A rămas în Siret până în mai 1941, când a fost deportat în Transnistria, împreună cu toate rudele sale din Bucovina²⁸. Orașul Siret avea să rămână pentru Hilsenrath toată viața cel mai îndrăgit oraș. Mai târziu, după peregriinări prin Israel, Statele Unite și Germania, el avea să scrie într-un roman

²⁶ Hans-Jürgen Sasse, „Theory of Language Death”, în *Language Death. Factual and Theoretical Exploration with Special Reference to East Africa*, Berlin, New York, Editura Mouton de Gruyter, 1992, pp. 7–30.

²⁷ Pe baza teoriei lui Sasse, noi am analizat în anii trecuți procesul de extincție a uzului limbii germane în Bucovina. Vezi: Carol Mohr, „Uzul limbii materne ca parametru definitoriu al vitalității unui grup etnic minoritar. Analiză socio-lingvistică cu referire specială la minoritatea germană din Bucovina”, în „Analele Bucovinei”, anul XXV, nr. 1 (50), 2018, pp. 233–245.

²⁸ <https://hilsenrath.de/nachruf/> (20.05.2022).

autobiografic: „Primele luni petrecute la Siret, la sfârșitul verii și în toamna anului 1938, au fost cele mai frumoase din copilăria mea”²⁹.

AUS DEM INHALT Weil es sonst niemand tat Sie kannte die Geheimnisse jedes Blümleins Der Schindler von El Salvador Auf den Spuren der Opfer	Die Stimme MITTEILUNGSBLATT FÜR DIE BUKOWINER Verlag: H.O.B. - Landsmannschaft der Bukowiner. Gegründet von Dr. Elias Weinstein s.A. Nr. 807 • 75. Jahrgang • SEPTEMBER 2019 Redaktion: Derech Ben Gurion 24, 5257345 Ramat Gan, Tel. 03-5226619 (montags und mittwochs 8:30 bis 12:00), Fax. 03-6016205 E-mail: bukovina@netvision.net.il • Internet: www.bukovina.org.il	ארגון עולמי של יהודי בוקובינה						
Zwei Bukowiner Persönlichkeiten: Die bekannten Schriftsteller Edgar Hilsenrath s.A. und Hedwig Brenner s.A.								
Ein Treffen der besonderen Art von Christel Wollmann-Fiedler <table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 33%;"> Edgar Hilsenrath war einer der großen deutschsprachigen Nachkriegsschriftsteller, da gibt es keinen Zweifel. Die Themen seiner Bücher sind schwer, für so manchen kaum lesbar, zim- </td> <td style="width: 33%;"> des Städtchens. Die Bevölkerung hatte von dem Nazi Adolf Hitler gehört, doch niemand glaubte daran, daß er es bis zu ihnen über die Karpaten schaffen würde. Man war ja weit weg von </td> <td style="width: 33%;"> wurden zum Aufbau Palästinas gesucht. Über eine zionistische Organisation fuhr er mit etwa 500 anderen Auswanderern mit gefälschtem Paß von Bukarest über Bulgarien, der Türkei, </td> </tr> <tr> <td colspan="3"> Thematik des Buches ist für den normalen Leser einfach zu komplex und zu grausam. In mehrere Sprachen werden seine Bücher übersetzt und in Millionenauflagen verkauft. </td> </tr> </table>			Edgar Hilsenrath war einer der großen deutschsprachigen Nachkriegsschriftsteller, da gibt es keinen Zweifel. Die Themen seiner Bücher sind schwer, für so manchen kaum lesbar, zim-	des Städtchens. Die Bevölkerung hatte von dem Nazi Adolf Hitler gehört, doch niemand glaubte daran, daß er es bis zu ihnen über die Karpaten schaffen würde. Man war ja weit weg von	wurden zum Aufbau Palästinas gesucht. Über eine zionistische Organisation fuhr er mit etwa 500 anderen Auswanderern mit gefälschtem Paß von Bukarest über Bulgarien, der Türkei,	Thematik des Buches ist für den normalen Leser einfach zu komplex und zu grausam. In mehrere Sprachen werden seine Bücher übersetzt und in Millionenauflagen verkauft.		
Edgar Hilsenrath war einer der großen deutschsprachigen Nachkriegsschriftsteller, da gibt es keinen Zweifel. Die Themen seiner Bücher sind schwer, für so manchen kaum lesbar, zim-	des Städtchens. Die Bevölkerung hatte von dem Nazi Adolf Hitler gehört, doch niemand glaubte daran, daß er es bis zu ihnen über die Karpaten schaffen würde. Man war ja weit weg von	wurden zum Aufbau Palästinas gesucht. Über eine zionistische Organisation fuhr er mit etwa 500 anderen Auswanderern mit gefälschtem Paß von Bukarest über Bulgarien, der Türkei,						
Thematik des Buches ist für den normalen Leser einfach zu komplex und zu grausam. In mehrere Sprachen werden seine Bücher übersetzt und in Millionenauflagen verkauft.								

Fig. 4. Unul dintre numerele revistei, publicat după ce, în decembrie 2017, a fost anunțată sistarea apariției. Articolul principal este dedicat scriitorilor evrei de limbă germană Edgar Hilsenrath (ale cărui romane sunt autentice monumente ale literaturii Holocaustului) și Hedwig Brenner. Sursa: http://bukovina.org.il/wp-content/uploads/2019/09/Die_Stimme_September2019.neu_.pdf.

Observăm, aşadar, că și după neașteptata reapariție ca trimestrial, „Die Stimme” rămâne o publicație culturală care respectă rigorile intelectuale esențiale. Încheiem, recunoscând că nu am reușit să redăm o imagine completă a publicației și exprimându-ne speranța că vom trezi interesul celor pasionați de Bucovina pentru această „Voce” și că, poate printre aceștia, va fi și vreun istoric sau filolog care să scrie o monografie.

Bibliografie

1. Bialik, Chaim, „Abschiedsworte (iunie 1834)”, în „MB Yakinton”, nr. 248, septembrie 2011, p. 11.
2. Disselnkötter, Andreas; Wellinghoff, Sandra; Zabel, Hermann (eds.), *Stimmen aus Jerusalem: zur deutschen Sprache und Literatur in Palästina/Israel*, Berlin, Editura Lit, 2006.
3. Erel, Shlomo (ed.), *Jeckes erzählen: aus dem Leben deutschsprachiger Einwanderer in Israel*, 2. Aufl., Münster, Editura Lit, 2004.
4. Idem, „Die «Jeckes» im israelischen Humor”; <https://www.hagalil.com/israel/deutschland/witz.html>.
5. Fisher, Gaëlle, *Resettlers and survivors: Bukovina and the politics of belonging in West Germany and Israel, 1945–89*, New York, Editura Berghahn, 2000.

²⁹ „Die Stimme”, anul 75, nr. 807, 2019, p. 1.

6. Mohr, Carol, „Uzul limbii materne ca parametru definitoriu al vitalității unui grup etnic minoritar. Analiză socio-lingvistică cu referire specială la minoritatea germană din Bucovina”, în „Analele Bucovinei”, anul XXV, nr. 1 (50), 2018, pp. 233–245.
7. Rostoș, Ioana, *Czernowitzer Morgenblatt: Eine Monografie*, Suceava, Editura Universității Suceava, 2008.
8. Sasse, Hans-Jürgen, „Theory of Language Death”, în *Language Death. Factual an Theoretical Exploration with Special Refrence to East Africa*, Berlin, New York, Editura Mouton de Gruyter, 1992, pp. 7–30.
9. Schütz, Chana, „Gründlich, pünktlich Mittagsschläfer”, în Kotowski, Elke-Vera (ed.), *Das Kulturerbe deutschsprachiger Juden: eine Spurensuche in den Ursprungs-, Transit- und Emigrationsländern*, Europäisch-jüdische Studien, Beiträge, Band 9, Berlin, 2015, pp. 322–333.
10. „Die Stimme”, anul 1, nr. 1, 1944, p. 1; anul 75, nr. 807, 2019, p.1; www.difmoe.eu.
11. <https://hilsenrath.de/nachruf/>;
12. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/199904/brisantesprache/?p=all#footnote-reference-7>.